Єпископ Віктор Бедь: Зламане єднання в Почаєві: як імперські впливи зірвали соборність українського православ'я 1942 року



✠ Віктор БЕДЬ,
єпископ Мукачівський і Карпатський,
керуючий Мукачівсько-Карпатською єпархією
Православної Церкви України,
доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор
м. Ужгород, 12 жовтня 2026 року

Осінь 1942 року в окупованій нацистами Україні позначилася подією, яка відкривала можливість подолати розкол українського православ'я та відновити його організаційну єдність. У стінах Свято-Успенської Почаївської лаври в місті Почаєві представники Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та Української Автономної Православної Церкви (АПЦ), яка перебувала в юрисдикції Московського Патріархату, домовилися про об'єднання. Проте цей історичний шанс виявився неприйнятним як для промосковської частини єпископату, так і для окупаційного апарату нацистської Німеччини [1; 3].

Історичне тло: дві церкви на одній землі

Під час Другої світової війни, після початку 22 червня 1941 року збройної агресії нацистського Третього Райху проти комуністичного Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), в Україні почало відроджуватися церковне життя, жорстоко придушене попередніми комуністично-радянськими репресіями. Однак упродовж 1941–1942 років воно організаційно розділилося між двома основними православними юрисдикціями [3; 5].

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) розпочала своє друге відродження у XX столітті в 1941 році — у канонічному зв'язку з Польською Автокефальною Православною Церквою та за благословенням її Предстоятеля, Митрополита Варшавського Діонісія Валединського (1876–1960). Його декретом від 24 грудня 1941 року було утворено Тимчасову адміністратуру Православної Автокефальної Церкви на українських землях, а її адміністратором призначено архиєпископа Полікарпа Сікорського (1875–1953). Отже, відновлення української церковної ієрархії спиралося не лише на особисту підтримку Митрополита Діонісія Валединського, а й на канонічний зв'язок із очолюваною ним помісною Церквою.
Цьому передувало знищення церковних структур УАПЦ першого відродження. Її автокефалію було проголошено 5 травня 1920 року в Києві ухвалою Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР), а організаційне оформлення завершено на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, який відбувся 14–30 жовтня 1921 року в Софійському соборі в Києві. УНР

Упродовж 1920-х–1930-х років московський комуністично-радянський окупаційний режим в Україні піддавав єпископат, духовенство та вірян УАПЦ систематичним переслідуванням, арештам, ув'язненням, засланням і розстрілам. Церковні громади примусово ліквідовували, храми закривали, майно конфісковували. Серед жертв цього терору був і перший Предстоятель УАПЦ першого відродження — Митрополит Київський і всієї України Василь Липківський (1864–1937), розстріляний у Києві 27 листопада 1937 року за вироком трійки НКВС.

Формування нового єпископату УАПЦ відбувалося в канонічному зв'язку з Польською Автокефальною Православною Церквою, за участю її ієрархів — архиєпископів Олександра Іноземцева та Полікарпа Сікорського. Під час Пінського собору в лютому 1942 року було звершено три єпископські хіротонії: 8 лютого — Георгія (Юрія) Кореністова на єпископа Берестейського; 9 лютого — Никанора Абрамовича на єпископа Чигиринського; 10 лютого — Ігоря Губи на єпископа Уманського. Нововисвячені архиєреї долучалися до наступних хіротоній і роботи Собору єпископів.

Никанора Абрамовича та Ігоря Губу було направлено до Києва, куди вони прибули в березні 1942 року й розгорнули діяльність із відновлення церковного життя та розбудови УАПЦ. Потреба в архипастирській опіці над відроджуваними єпархіями зумовила подальше поповнення українського єпископату.

Упродовж 9–17 травня 1942 року в нижньому храмі Андріївської церкви в Києві було висвячено ще шістьох єпископів УАПЦ: Фотія Тимощука — Чернігівського; Мануїла Тарнавського — Білоцерківського; Михаїла Хорошого — Єлисаветградського; Мстислава Скрипника — Переяславського; Сильвестра Гаєвського — Лубенського; Григорія

Огійчука — Житомирського. Хіротонії звершували поспішно й майже таємно через загрозу їх заборони нацистською німецькою окупаційною владою.

Єпископська хіротонія Мстислава Скрипника відбулася 14 травня 1942 року за участю владик Никанора Абрамовича, Ігоря Губи та Михаїла Хорошого. Невдовзі нововисвячений єпископ активно долучився до організації церковного життя на Лівобережній Україні, а згодом — до переговорів про подолання розділення між УАПЦ та Автономною Православною Церквою.

Упродовж травня–вересня 1942 року єпископат УАПЦ поповнили ще чотири ієрархи: 24 травня в Луцьку було висвячено Геннадія Шиприкевича на єпископа Січеславського; 23 червня в Києві — Володимира Мальця на єпископа Черкаського; 2 серпня в Києві — Платона Артем'юка на єпископа Заславського; 13 вересня в Луцьку — В'ячеслава Лісицького на єпископа Дубенського.

Поповнення єпископату тривало й наступного року: у 1943 році було звершено хіротонію Сергія Охотенка на єпископа Мелітопольського.

Паралельно тривали священницькі хіротонії, розбудова єпархій і відродження парафій. Провідну роль в організації УАПЦ на Київщині та інших центральних і східних українських землях відігравав Никанор Абрамович, який діяв як уповноважений архиєпископа Полікарпа Сікорського. Друге відродження УАПЦ не обмежилося 1941–1942 роками: її діяльність в Україні тривала й у 1943–1944 роках, попри утиски та репресії нацистської німецької окупаційної влади [4, 5].

Однак просування радянських військ на захід і відновлення комуністично-радянського режиму на українських землях поставили УАПЦ перед загрозою нових переслідувань та знищення її церковних структур. Упродовж 1943–1944 років, із наближенням фронту, більшість її ієрархів, а також частина духовенства та вірян були змушені залишити Україну. Виїзд відбувався в умовах воєнної небезпеки, евакуаційного тиску німецької окупаційної адміністрації та загрози репресій із боку комуністично-радянських каральних органів [4, 5].

За кордоном ієрархи та духовенство продовжили церковне служіння серед українських біженців. У повоєнні роки в Західній Європі організаційно оформилася УАПЦ на еміграції на чолі з митрополитом Полікарпом Сікорським, що забезпечило продовження її діяльності поза межами України [4].

УАПЦ обстоювала незалежність від Московської патріархії, українізацію богослужбового життя та соборні засади церковного управління [4, 5].

Автономна Православна Церква (АПЦ) організаційно оформилася 18 серпня 1941 року на соборі єпископів у Свято-Успенській Почаївській лаврі

в місті Почаєві. У його роботі взяли участь чотири архиєреї, які на той час перебували в юрисдикції Московської патріархії: архиєпископи Олексій Громадський і Симон Івановський, єпископи Пантелеймон Рудик і Веніамін Новицький. Собор постановив зберегти цю юрисдикційну підпорядкованість, водночас організувавши церковне управління в Україні на засадах автономії.
Церкву очолив архиєпископ Олексій Громадський (1882–1943), якого наприкінці того ж року було найменовано митрополитом Волинським і Житомирським, екзархом усієї України.

Її виникненню передували юрисдикційні зміни на західноукраїнських землях після встановлення там радянської влади в 1939 році. Православні єпархії, які раніше належали до Польської Автокефальної Православної Церкви, зазнали тиску з метою підпорядкування Московському патріархату. Зокрема, у червні 1940 року архиєпископ Олексій Громадський під тиском московської комуністично-радянської влади визнав юрисдикцію Російської Православної Церкви. Після початку німецько-радянської війни очолювана ним група єпископів не підтримала відновлення підпорядкування Митрополитові Варшавському Діонісію Валединському й обрала шлях автономного церковного управління зі збереженням московської юрисдикційної належності.

Свою позицію автономісти обґрунтовували рішеннями Всеросійського Помісного Собору 1918 року про автономні права Православної Церкви в Україні, затвердженими Московським Патріархом Тихоном Бєллавіним. Почаївський собор постановив до майбутнього Помісного Собору зберігати канонічну залежність від Московського патріархату. АПЦ визнавала зверхність її очільника — патріаршого місцеблюстителя, Митрополита Сергія Страгородського. Водночас через війну та фронтове розмежування безпосередній адміністративний зв’язок із Москвою був фактично перерваний. Отже, йшлося не про проголошення незалежної помісної Церкви, а про самоврядування зі збереженням визнання московської церковної юрисдикції.

Упродовж окупації АПЦ розбудувала мережу єпархій і парафій на Волині, Київщині, Поділлі, Чернігівщині, у центральних та південних областях України. До її складу належали Києво-Печерська та Почаївська лаври, численні монастирі й парафіяльні громади. Відновлювалися богослужіння, відкривалися храми, звершувалися єпископські та священницькі хіротонії, організовувалися пастирські курси. У 1943–1944 роках діяла Кременецька духовна семінарія. Таким чином, АПЦ також брала участь у відродженні церковного життя, спустошеного попередніми комуністично-радянськими переслідуваннями.

Відносини між АПЦ та УАПЦ залишалися напруженими. Автономний єпископат не визнавав хіротоній УАПЦ першого відродження, а суперечки щодо церковної юрисдикції, прийняття духовенства та належності парафій поглиблювали розділення. Водночас АПЦ не була цілком однорідною у

ставленні до українського церковного руху: її соборні постанови допускали богослужіння українською мовою за благословенням єпископа там, де цього бажала більшість парафіян. Сам митрополит Олексій Громадський згодом долучився до переговорів про об’єднання з УАПЦ та 8 жовтня 1942 року підписав Почаївський Акт поєднання, проти якого виступила промосковська частина його єпископату.

Нацистська німецька окупаційна адміністрація використовувала міжцерковне протистояння у власних інтересах, у низці випадків надаючи автономістам перевагу перед УАПЦ. Окремі ієрархи АПЦ співпрацювали з окупаційною владою та видавали послання на підтримку Третього Райху. Проте така співпраця не забезпечувала Церкві свободи: окупанти втручалися в її управління, обмежували діяльність і використовували церковні структури для пропаганди та контролю над населенням. Із початку 1943 року вони обмежили повноваження митрополита Олексія Громадського межами генеральної округи «Волинь–Поділля», хоча він і надалі намагався підтримувати загальноцерковне керівництво.

7 травня 1943 року митрополит Олексій Громадський загинув унаслідок збройного нападу поблизу Смиги на Волині. Після його загибелі дезінтеграція управління АПЦ поглибилася; владику Дамаскина Малюту було обрано очільником автономних єпархій у межах генеральної округи «Волинь–Поділля», а не повноправним керівником усієї попередньої церковної структури.

У 1943–1944 роках, із просуванням радянських військ на захід і поверненням московського комуністично-радянського окупаційного режиму, значна частина ієрархії АПЦ виїхала за межі України. Духовенство та громади, що залишилися, переважно увійшли до відновлюваних структур Московського патріархату. У 1944 році АПЦ припинила існування як окреме автономне церковне утворення. При цьому належність до московської юрисдикції не вберегла частину її колишніх архиєреїв і духовенства від подальших репресій московського комуністично-радянських каральних органів.

Протистояння між УАПЦ та АПЦ виходило за межі організаційних суперечок і відображало різне бачення майбутнього українського православ’я: УАПЦ обстоювала відновлення незалежної помісної Української Церкви, спираючись на канонічний зв’язок із Польською Автокефальною Православною Церквою, тоді як АПЦ наполягала на збереженні автономного самоврядування в юрисдикції Московського патріархату. Суперечки щодо канонічної належності, визнання духовенства та підпорядкування парафій дезорієнтували вірян, спричиняли конфлікти за храми й поглиблювали розділення православних громад [4].

Нацистська німецька окупаційна влада використовувала міжцерковне протистояння для утримання контролю над релігійним життям, обмежувала діяльність обох Церков і перешкоджала їхньому об’єднанню [4]. Отже,

подолання юрисдикційного розділення було не лише внутрішньоцерковним завданням, а й важливою передумовою духовного та суспільного згуртування українців в умовах війни й жорстокого окупаційного режиму.

Почаївські переговори та Акт поєднання 8 жовтня 1942 року

Усвідомлюючи згубність конфронтації, ієрархи УАПЦ на початку жовтня 1942 року обговорили в Луцьку можливість об'єднання з Автономною Православною Церквою. Окупаційна влада заборонила проведення запланованого собору, тому єпископи працювали у форматі неофіційних нарад. До митрополита Олексія Громадського було вирішено направити делегацію для безпосередніх переговорів [2, с. 199–200; 4].

Від УАПЦ до Почаєва прибули **архиєпископ Никанор Абрамович) (1883–1969)**, який відігравав провідну роль у розбудові церковного життя в Києві та на Київщині, і **єпископ Переяславський Мстислав Скрипник (1898–1993)**. Автономну церкву представляв її глава — **митрополит Олексій Громадський** [1; 7].

Мстислав Скрипник, висвячений на єпископа 14 травня 1942 року, був одним із діяльних організаторів церковного єднання. Саме він згодом, 5 червня 1990 року, був обраний на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі першим Патріархом Київським і всієї України — Предстоятелем УАПЦ [4; 6].

8 жовтня 1942 року троє ієрархів підписали **«Акт поєднання»**. Документ передбачав такі засади об'єднання [1; 2, с. 200–202; 5]:

– поєднання двох церковних юрисдикцій в одну Українську Автокефальну Православну Церкву, яка зберігала духовно-канонічне єднання з православним світом через Митрополита Діонісія Валединського;

– визнання Всеукраїнського Помісного Православного Собору найвищою законодавчою владою в Церкві, а до його скликання — здійснення управління Собором єпископів через Священний Синод;

– формування Синоду з п'яти ієрархів; його першу сесію мав скликати найстарший за хіротонією архиєрей, а обов'язки секретаря та заступника відсутнього члена Синоду покладалися на єпископа Мстислава Скрипника;

– усунення канонічних розбіжностей між сторонами та розгляд питань розподілу єпархій і кафедр на першій сесії Синоду.

Отже, Акт закладав механізм подолання московської юрисдикційної залежності та об'єднання українського православ'я на засадах автокефалії й соборності [1; 5].

Тиск промосковського крила та зрив реалізації Акта

Підписання Акта викликало категоричний опір промосковського крила єпископату Автономної Православної Церкви. Проти об'єднання

виступили, зокрема, **єпископ Пантелеймон Рудик (1898–1968)**, який керував Київською єпархією, та **єпископ Полтавський Веніамін Новицький (1900–1976)**. У меморандумі противники угоди оголосили дії митрополита Олексія Громадського самовладними й неканонічними, вимагали відкликати підпис під Актом та відмовитися від звання екзарха усієї України [2, с. 202–203]. Опинившись під тиском власних ієрархів і нацистської німецької окупаційної адміністрації, митрополит Олексій Громадський відступив: підписаний документ він почав трактувати лише як проєкт майбутньої угоди. У листі до своїх єпископів від **15 грудня 1942 року** він повідомив про відкладення вирішення справи об'єднання. Фактично це означало відмову від реалізації Почаївського акта: церковний поділ залишився неподоланим [1; 2, с. 203–204; 4].

Втручання нацистської німецької окупаційної влади

Паралельно удару по церковній єдності завдала адміністрація нацистського окупаційного рейхскомісаріату «Україна» на чолі з Еріхом Кохом. Створення єдиної загальнонаціональної Української Церкви суперечило прагненню окупантів контролювати релігійне життя та не допускати незалежної суспільної консолідації. У церковній сфері, як і в інших, нацистська німецька колоніальна політика спиралася на імперський принцип «розділяй і володарюй» [1; 4].

Показовою була вже заборона Луцького Собору, який мав розглянути питання церковного єднання. Після підписання Акта нацистська німецька окупаційна адміністрація не визнала досягнутої угоди. **23 жовтня та 27 листопада 1942 року** митрополит Олексій Громадський пояснював представникам нацистської німецької окупаційної влади обставини об'єднавчої ініціативи. Їхнє негативне ставлення до неї стало одним із визначальних чинників його відступу [2, с. 199–200, 203–204; 4].
На початку 1943 року нацистська німецька окупаційна влада пішла далі: обмежила юрисдикцію православних єпископів територіями окремих генеральних комісаріатів і поставила їхню діяльність під контроль відповідних німецьких посадовців. Це руйнувало загальноукраїнський центр церковного управління та закріплювало роздробленість православ'я [2, с. 204–205].

Історичний урок нездійсненого єднання

Почаївський акт від 8 жовтня 1942 року засвідчив, що юрисдикційне розділення українського православ'я не було непереборним: представники УАПЦ та очільник АПЦ змогли домовитися про його подолання й об'єднання в єдину Українську Автокефальну Православну Церкву. Проте реалізації цієї домовленості перешкодили опір промосковської частини автономного єпископату та втручання нацистської німецької окупаційної влади [1; 3; 5]. За цим протистоянням стояли дві сили: промосковський церковний шовінізм, що оберігав московську імперську юрисдикційну спадщину, та цинічна колоніальна політика нацистського Берліна, яка не допускала виникнення самостійного загальноукраїнського духовного центру. Попри відмінність їхніх мотивів, наслідок був спільним —

збереження церковного розділення та перешкоджання духовному й національному згуртуванню українців [1; 3; 5].

Зірване об’єднання не перекреслило прагнення до української церковної самостійності. Після вимушеного виїзду більшості ієрархів, частини духовенства та вірян за кордон у 1943–1944 роках, в умовах наближення фронту й загрози нових комуністично-радянських репресій, УАПЦ продовжила служіння на еміграції [3; 5]. Збережені в діаспорі українська православна ієрархія, церковні громади та традиція автокефального руху стали важливою ланкою історичної тяглості між другим відродженням УАПЦ і її третім відродженням в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років [3; 6].

Ці історичні етапи поєднала постать Мстислава Скрипника: висвячений 14 травня 1942 року на єпископа Переяславського УАПЦ, він став одним з учасників і підписантів Почаївської угоди, згодом очолював українське православне церковне життя в діаспорі, а 6 червня 1990 року на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ в Києві був обраний першим Патріархом Київським і всієї України. Його служіння засвідчило тяглість боротьби за українську церковну самостійність, яку не змогли перервати ні окупації, ні репресії, ні вимушена еміграція [1; 3; 5; 6].

Соборність неможлива там, де церковну єдність підміняють вірністю чужому імперському центру, незалежно від того, де за межами України він розташований, а право народу на власне духовне життя ставлять у залежність від волі окупанта. Справжня церковна єдність має ґрунтуватися на свободі, соборній відповідальності та служінні Богові й своєму народові, а не на примусі та зовнішньому пануванні. У цьому — незгасний урок Почаєва 1942 року.

Урок зірваного об’єднання Української Автокефальної Православної Церкви та Автономної Православної Церкви, передбаченого Почаївським актом від 8 жовтня 1942 року, не повинен залишитися лише сторінкою історії [1; 3; 5]. Він особливо повчальний сьогодні, в умовах російсько-української війни, коли йдеться про захист самого існування української нації, незалежності та територіальної цілісності України. Історичний досвід Почаєва нагадує: зовнішні сили здатні використовувати церковне розділення для перешкоджання духовному й національному згуртуванню українців.

Російська держава-агресор використовує Московський патріархат як інструмент ідеологічного забезпечення війни, виправдання окупації та заперечення права українців на самостійне державне й церковне життя. Показовим став документ Всесвітнього російського народного собору, затверджений 27 березня 2024 року під головуванням Московського Патріарха Кирила Гундяєва: російську агресію в ньому представлено як «священну війну», а всю територію України — як простір, що має бути

підпорядкований винятковому впливу Росії. Це не захист православної віри, а політично-релігійне виправдання імперського поневолення.

У цьому контексті принципового значення набуває питання зв’язків із Московським патріархатом Української Православної Церкви, відомої як УПЦ Московського патріархату. Її керівництво заявляє про незалежність від Москви, посилаючись на рішення Собору УПЦ, який відбувся 27 травня 2022 року у Свято-Пантелеймонівському жіночому монастирі в місцевості Феофанія в Києві. У постанові Собору ухвалені зміни до Статуту було представлено як такі, що засвідчують повну самостійність і незалежність УПЦ.

Однак 27 серпня 2025 року Державна служба України з етнополітики та свободи совісті наказом № Н-127/11 визнала релігійну організацію «Київська митрополія Української Православної Церкви» афілійованою з Російською Православною Церквою — іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена законом. Цьому рішенню передувало дослідження, за результатами якого ДЕСС установила ознаки афілійованості та видала припис про усунення відповідних порушень.

Показово, що в пункті 1 розділу І Статуту про управління УПЦ в редакції, ухваленій 27 травня 2022 року, самостійність і незалежність її управління та устрою визначено «відповідно до Грамоти Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 27 жовтня 1990 року». Отже, посилання на акт Московського патріарха збережено безпосередньо в основоположній статутній нормі про церковний статус УПЦ.

Саме в цій грамоті зазначено, що Українська Православна Церква, в українському перекладі, «з’єднана через нашу Російську Православну Церкву з Єдиною, Святою, Соборною і Апостольською Церквою». Крім того, грамота передбачає управління УПЦ відповідно до священних канонів, православної церковної традиції та рішень Архиєрейського Собору РПЦ 25–27 жовтня 1990 року. Таким чином, документ, до якого відсилає оновлений Статут, визначає самостійність управління УПЦ в межах установленого тоді зв’язку з Московським патріархатом, а не проголошує її автокефалію (незалежність).

Представники керівництва УПЦ МП трактують збережене посилання на грамоту як історичну згадку, а не як підтвердження залежності від РПЦ, наголошуючи на вилученні з оновленого Статуту інших положень про зв’язки з Москвою. Проте формулювання «відповідно до» дає підстави розглядати це посилання не лише як історичну довідку, а й як відсилання до документа, яким обґрунтовується церковно-канонічний статус УПЦ МП. Саме в цьому полягає суперечність між заявами про повну незалежність і збереженим текстом статутної норми.

Отже, питання звільнення від московського церковного впливу не можна вважати розв’язаним на підставі самих лише декларацій про незалежність.

Необхідні однозначне усунення статутних підстав залежності від Московського патріархату та реальне припинення відповідних організаційних і церковно-канонічних зв’язків.

Небезпека використання церковного середовища для розпалювання ворожнечі, виправдання агресії та зазіхань на територіальну цілісність України підтверджується і судовими рішеннями щодо окремих представників духовенства УПЦ Московського патріархату. Такі дії перетворюють релігійний авторитет на засіб розділення українців, послаблення їхнього опору та обслуговування інтересів держави-окупанта.

Тому сучасний урок Почаєва 1942 року полягає не лише в усвідомленні причин зірваного тогочасного об’єднання, а й у відповідальності за недопущення повторення подібного сценарію. Відповіддю мають стати реальне припинення церковної залежності від держави-агресора, відкинення ідеології «русского міра» та подолання розділення українського православ’я шляхом відповідального діалогу й добровільного єднання в помісній Православній Церкві України — на засадах свободи совісті, соборності та служіння Богові й українському народові.

Не можна знову дозволити, щоб відданість чужому імперському центру перекреслила можливість української церковної єдності. Віра має єднати українців у правді та свободі, надихати їх на служіння Богові, своєму народові й Богом даній нам державі Україні, а не ставати знаряддям розділення та поневолення.

Джерела та література

1. Пащенко В. О., Волошин Ю. В. Акт поєднання. Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1.
URL: https://esu.com.ua/article-43522 (дата звернення: 12.10.2026).

2. Скиба І. Б. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.): контекст руху за українізацію православ’я : дис. … канд. іст. наук : 09.00.11 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2020. 273 с.
URL: https://theses.oa.edu.ua/DATA/109/skyba_dis.pdf (дата звернення: 12.10.2026).

3. Історія. Православна Церква України : офіційний сайт.
URL: https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/ (дата звернення: 12.10.2026).

4. Буняк О. Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). Історія релігій в Україні : науковий щорічник. Львів, 2017. Вип. 27. С. 373–383.

URL: https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/150 (дата звернення: 12.10.2026).

5. Воронин О. Історія УАПЦ. Частина 6. Українська Православна Церква під час Другої світової війни. Електронне відтворення розділу з кн.: Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. Patriarchia.org.ua. URL: https://patriarchia.org.ua/history/istoriya-uapc-chastina-6-ukrainska-pra/ (дата звернення: 12.10.2026).

6. Степовик Д. В. Мстислав (Скрипник). Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Т. 22. Оновлено 2024 р. URL: https://esu.com.ua/article-69801 (дата звернення: 12.10.2026).

7. Костриця М. Ю. Абрамович Никанор Никандрович. Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1.
URL: https://esu.com.ua/article-42228 (дата звернення: 12.10.2026).